

ÜHISEID VÄÄRTUSI HOIDES
Tartu Ülikooli eetikakeskus
koostöös Haridusministeeriumiga
Konverents Tallinnas, Estonia Talveaias
Reedel, 26. septembril 2008

Enn Soosaar

EUROOPALIKU VÄÄRTUSSÜSTEEMI RAKENDAMISE RASKUSED

Mõistel “väärtused” puudub üks ja ühteviisi mõistetud definitsioon. See ilmnes selgesti hiljutisel Tallinna eetikakonverentsil. Eri inimestele tähendasid väärtused, jah, mida? Tõenäoliselt küll mitte eri asja, aga siiski midagi, millest saadakse erinevalt aru või mille üks või teine tahk paelus kõnelejat iseäranis. Sama käib ka mõiste “huvid” kohta – nii palju kui sellest konverentsil juttu tehti. Ei ürita ka mina väärtusi määratleda. Lähtun oma ettekandes pigem käibetõest, et see ühiskonnakorraldus, mida me demokraatlikuks või euroopalikuks nimetame, ei saa toimida ilma eetilise toestikuta, mille üldnimeks sobib hästi kontsept “väärtussüsteem”.

Kevadel 1945 seisis Euroopa silmitsi oma pika ajaloo kõige tõsisema probleemiga. Ma ei räägi selle aasta võidust ega kaotusest. Kõik olid tookord kaotajad. Venelastele ja nendele rahvastele, kes jäid peagi kerkiva raudse eesriide taha, tähendas Teise maailmasõja lõpp täielikku lüüasaamist.

Militaarvõit tugevdas totalitaristlikku režiimi ja tsementeeris nõnda-nimetatud sotsialismileeri rohkem kui neljakümneks aastaks olukorda, kus oli välistatud igasugune mõttevahetus ühiskonna toimimise ümberkorraldamisest alustel, mis erineksid sõjaeelsetest. Totaalsüsteem, s.t. Nõukogude Liit, mis oli otseselt kaasa aidanud suursõja süttimisele, püsis vankumatuna vägivalla ja valede abil.

Samas olid läänepoolse Euroopa helgemad pead jõudnud arusaamale: midagi peab tegema, et need kataklüsmid, mida maailm oli nüüdsama kogunud, ei korduks enam. Katastroofiline lagunemine oli alguse saanud Euroopast ja niisiis oli Euroopa otseseks kohuseks leida abinõusid, mis hoiaksid ära uue kokkuvarisemise.

Asi ei olnud mõistagi ainult sõdades ja sõdimistes – ei XX sajandi kahes hävingus ega meie maailmajao verises minevikus. Vana Maailma minevik, kurb tunnistada, kubiseb relvakonfliktidest. Nii kaugele kui ajas tagasi vaadata suudame, ei leia me sealt ühtegi rahulikku sajandit – ikka sõjad, sõjad, sõjad. Kord olid karvupidi koos kaks naabrit, aga väga sageli moodustati liite ja tuldi hulgakesi üksteise kallale.

Siiski oli lugu hullem. Kuus aastat tapeti ja purustati, rööviti ja lagastati selles inimkonna ajaloo kõige hukatuslikumas ning inimohvrite rohkemas sõjas. Mõtlevad eurooplased pidid tahes-tahtmata esitama endale valusa, kuid vältimatu küsimuse. Kuidas osutus see võimalikuks? Kuidas oli võimalik, et Euroopas, mis tundis õigusega uhkust kultuuri ja tarkusearmastuse kauaste traditsioonide üle, hullus enamik rahvaid?

Kui on tagajärg, peab olema ka põhjus. Ja põhjust ei tulnud kaugelt otsida. Vana Maailma kõlbeline kollaps oli see, mis lasi Euroopas tekkida ja võimust võtta XX sajandi totalitaristlikel režiimidel, täis- ja pooldiktatuuridel. Kui Hitler ja Stalin ja nende vähendatud mõõdus teisikud olid poliitilise ja majandusliku ainuvõimu enda kätte saanud, kui nad olid klassi- ja rassi- ja parteivaenlaste hävitamiseks vabastanud nõnda-nimetatud “uue inimese” vanadest moraalikõidikutest, läks lahti Euroopa ümberjagamine. Tšehhoslovakkia, Poola, Balti riigid, Bessaraabia – need olid esimesed sammud pikal teel, mis paiskas Euroopa ja pool maailma katastroofide katastroofi.

Seesama kõlbeline kollaps, seesama väärtuste devalveeritus vahtis eurooplastele jätkuvalt vastu ka siis, kui kahurid viimaks vaikisid.

Vanaviisi jätkata polnud võimalik – vähemasti mitte seal, kus eurooplane mõtles ja oma tuleviku pärast muret tundis. Ehk teisi sõnu. Hädavajalik oli leida ja ellu rakendada struktuurid, mehhanismid, terviksüsteem, mis ühelt poolt tagaksid, et sõjad meie mandril ei korduks, ja teiselt poolt tekitaksid olukorra, kus riikide vahelises läbikäimises prevaleeriks see mõiste, nähtus, mõjur-tegur, mille üle arutama oleme täna siia Estonia Talveaeda kogunenud – nimelt väärtused.

Esimesega oli lihtsam. Neli sõjas pealejäänute leeri kuulunud riiki – Prantsusmaa, Holland, Belgia ning Luksemburg – ja kaks lüüasaanud riiki – Saksamaa ning Itaalia – moodustasid ühenduse, kus nad põimisid oma majandused vastastikku nii tihedaks, et sõjalise jõu kasutamine vastuolude lahendamisel muutus võimatuks. Sellest ühendusest kasvas aastatega välja tänane Euroopa Liit, vabatahtliku koostöö ja ühiselu

uusmoodustis. Inimesed ei ole oma pikas kujunemisloos kunagi varem suutnud midagi Euroopa Liiduga võrreldavat toimima panna.

Ühiseväärtustega oli lugu keerulisem. Nende kehtestamine ning jälgimine nõudis nii kompromissi kui ka eneseohjeldamist. Siin pakkus olulist tuge ajalugu. See, mida nimetame euroopalikuks tsivilisatsiooniks, põhineb kolmel sambal.

Vundament laoti kahe tuhande või pisut rohkema aasta eest. Ladujateks olid kreeklased oma arutamisevabaduse ning demokraatiaalgetega, roomalased oma õigusmõistmissüsteemiga ja juudid ning kristlased oma Jumala- ning ligimesekäsitleusega. Inimene ei ole kõigi asjade mõõt, vaid vastutab sellega, mida ta on teinud või tegemata jätnud, nii Kõigekõrgema kui ka kaasinimeste ees.

Meil Eestis hakati nendest demokraatlikest või läänlikest või euroopalikest ühiseväärtustest ning põhimõtetest, mis said oma teisenenud rakenduse pärast Teist maailmasõda, tõsiselt rääkima üheksakümnendatel aastatel. Riisunud iseseisvuse olime taastanud ja Eesti riigi prioriteediks sai Euroopasse minek, täpsemalt lõimumine Läänemaailmaga. Küllap mäletate, et fraas “euroopalikud väärtused” oli Lennart Meri leksikas sageli esinev mõiste.

Enne kui ma väärtuste juures pisut pikemalt peatun, tahaksin teha veel ühe kõrvalepõike. Väärtusest kõneldes ei tohi me unustada huvisid. Sageli nähakse huvides väärtuste vastandit. Ma ei läheks nii kaugele. Sest need kaks – väärtused ja huvid – võivad moodustada ja sageli moodustavadki vastastikku toetavaid viljakaid sümbioose.

Rõhutama peame muud. Kuri on karjas siis, kui huvid pannakse väärtuste üle domineerima või, veel hullem, neid nullima. Ohtu peame tajuma seal, kus sõna “huvid” kasutatakse pehmenitava sünonüümina, mille taha peidetakse riigi imperialistlikud ambitsioonid või merkantiilne saamahimu.

Euroopa hädad kahe maailmasõja vahel algasid sellest, et bolševikel Venemaal, fašistidel Itaalias, natsionaalsotsialistidel Saksamaal pluss võimu usurpeerijatel mitmes pisemas riigis olid huvid, aga puudusid väärtused. Käputäis pukkironinuid nendes maades oli ühest küljes huvitatud ainuvõimu säilitamisest mis tahes vahenditega ja teisest küljest oma võimuala laiendamisest vägivalla teel. Totalitarism ei vaja, ei tunne ega tunnista väärtusi.

Kui vaatame tänapäeva Venemaa poole, siis näikse meie suurt naabrit järjest enam vaevavat ligilähedaselt samad probleemid. Valitsev klikk on defineerinud Venemaa rahvusliku idee ja eesmärgi. See näeb ette Nõukogude Liidu kokkuvarisemise järel kaotatud uhkuse, hiilguse ja

vägevuse restaureerimist. Teisiti öeldult: taastada tuleb aastakümnete tagune tegelik või kujutletud poliitiline, militaarne ja majanduslik rusikajõud. Asi on eriti kurb ning ohtlik, sest Putini ja Medvedevi *deržava*-kontseptsiooni ei mahu võimalus, et riik saaks rahvusvaheline suurtegitaja olla ilma mõjusfäärideta, ilma välisvaenlasteta.

Sündmuste areng Taga-Kaukaasias kahel viimasel kuul on ilmekas näide, kuidas tekitatakse huvide ning väärtuste konflikt, mille on rasked tagajärjed nii osalejatele kui ka muule maailmale.

Arusaadavalt ei ole Venemaa ainukene, kus väärtused tuuakse huvide ohvriks. Tänapäeva maailmas on säärane suhtumine endiselt laialt levinud. Väärtuste paketti kas ignoreeritakse täielikult või nopitakse sealt välja üksikuid noppijale sobivaid põhimõtteid. Eesmärk pühendab abinõu ja jõuga ähvardamises või jõu otseses kasutamises nähakse vahendit, mis tagab riiklike või rahvuslike huvide realiseerimise.

Kordan: ma ei arva, et riigil või ühiskonnal või eri kogukondadel või üksikisikutele ei ole või ei peaks olema huvisid, missiooni, saavutusi. Küsimus on ikka ja ainult selles, missuguses tasakaalus hoitakse huvid ja väärtused. Kui suurt osa mängivad eesmärgi saavutamisel väärtused või kas neil lastakse üldse määravat rolli etendada.

Mu ettekande teemaks ütleb pealkiri “Euroopaliku väärtussüsteemi rakendamise raskused”. Idanaabri puhul saame euroopalikust väärtussüsteemist rääkida kahjuks vaid tingimisi. Sõjaline karistusekspeditsioon Gruusiasse, s.t. sinna Peterburi-Moskva valitsejate endisesse halduspiirkonda, mis on otsustanud taastada ajaloolise iseseisvuse ja vabastada ennast pärast kahtsadat aastat pealesurutud sõltlассuhetest, kõneleb ise enda eest. Venemaa on iseloomulik näide riigist, kus üheksakümnendatel aastatel tehti arglikke katseid muuta riigi ja ühiskonna toimimise paradigmat. Paraku need katsed nurjusid. Nii rahvusvahelises läbikäimises kui ka ühiskonna sisemises ülesehituses langeti tagasi käitumismallide juurde, mille abil rajati XIX sajandil impeeriume ja hoiti XX sajandil käigus totaalrežiime. Samas tähendas too tagasikäik, et Kreml ei pea enda jaoks vajalikuks nende printsiipide ning suhtlusnormide järgimist, mida mõistame euroopalike väärtustena.

Kuidas on lood Eestiga? Esimest vastust on hõlbus anda. Eestil ei ole suurriiklike ambitsioone ja puudub seega tarvidus – rääkimata võimekusest – ennast naabrite juures jõuga maksma panna. Selles vallas peame euroopalikust väärtussüsteemist rangelt kinni.

Aga nagu eelpool mainitud, ei reguleeri väärtused üksnes riikide vahelisi suhteid. Kuidas ja mis määral oleme Eestis suutnud või ei ole

suutnud rakendada demokraatia põhimõtteid oma argielus – poliitikas, majanduses, äris, ühiskonnas üldse?

Lennart Meri oli kriitiline. “Poliitilises testamendis” väitis ta, et “oleme olnud edukad kõiges peale Eesti väärtussüsteemi taasloomisel”. Kui aastast 2008 kahele viimasele kümnendile tagasi vaatame, peame tunnistama, et valdkondi, kus me pole edukad olnud, on siiski rohkem kui see üks, presidendi mainitud. Aga teisalt on Lennart Meril tuline õigus. Väärtussüsteemi taasloomisega ehk ellurakendamisega on meil olnud tõsiseid raskusi. Tolles tsitaadis räägib ta “Eesti väärtussüsteemist”, kuid mõtleb arusaadavalt seda väärtuste kogumit, mille võtsid eriti pärast viimast suursõda nõuks jälgida meie Lääne partnerid.

Tehkem siinkohas kaks olulist möödust. Esiteks. Euroopalikud väärtused ei ole asi iseeneses. Need ei ole kõrgemalt poolt antud normide kogu, käskude-keeldude moraalikoodeks, mille alla õiged eurooplased ennast vabatahtlikult koolutavad.

Ja teiseks. Demokraatia ei ole arendanud uut inimtõugu, kes rõõmsameelselt austab ühiväärtusi ja peab kinni üllastest põhimõtetest. Vastupidi. Ei tunne sulidest, petistest, sahkerdajatest, ahnitsejatest, ülbitsejatest, küünikutest puudust ka meie eeskujuriigid, mis jäid omal ajal raudsest eesriidest lääne poole.

Iva on muus. Riik ja ühiskond, mis lähtub oma toimimisel demokraatia põhimõtetest, ei mängi pimesikku ega eita kaaskodanike pahelisust. Küll aga üritavad nad talitseda ning neutraliseerida inimese nuripoolt. Ja mitte ainult ei ürita, vaid otsivad ja leiavad konkreetseid lahendusi, kuidas väärtuse ning ebaõiglusega toime tulla.

Täna on vastukaalust ehk väärtuspõhisest ühiskonnakorraldusest juba juttu olnud ja tuleb juttu veel. Tegurid ning vahendid, mis tagavad säärase ühiskonnakorralduse, on hästi teada. Nimetagem neist mõnda, nagu läbipaistvus, enesedistsipliin, eel- ja järelkontrolli võimalus otsustajate ning otsuste üle, moraaliimperatiivid, vaba ajakirjandus, kodanikuühiskond. Kindlasti lisagem loetelusse traditsiooni ning ühiskonnas valitseva meelsuse, vaimulaadi. See, kui taunivalt suhtub või ei suhtu üldsus mitmesugustesse küündimatustesse, on erakordselt oluline.

Pikk rida seda laadi põhimõtteid ning ideid, kriteeriume ning identiteete moodustavad euroopaliku väärtussüsteemi. Eesti suhe tollesse süsteemi on olnud ambivalentne. Me ei ole ülevõtmisel lausa äpardunud, aga paraku peame tunnistama, et saavutused selles vallas on kaugel vajalikust tasemest.

Meil on näiteks tõsiseid probleeme eri tasandite otsuselangetajatega – talitagu nad oma talitamise riigikogus või ministritena, kohalikes volikogudes või linnapeadena, vallavanematena. Vahel jääb mulje, et võim teeb inimesed ühenäoliseks. Pentsik on kõrvalt

jälgida seda unisoonsset tõrksust, mida otse või kaude valitud rahvaesindajad ilmutavad, kui avalikkus nõuab poliitilises tegevuses läbinähtavust või poliitikutelt eneseohjeldamist. Igaüks teab, kui konarlikuks on osutunud see tee, mida käib meie osalusdemokraatia.

Aga hõisata ei ole teistpidigi. Raske on väärtuspõhiseks ühiskonnaks pidada ühiskonda, kus enamus jagab JOKK-mentaliteeti ja nõustub väga paljudel puhkudel sohitegemisele ning saamahimule läbi sõrmede vaatama.

Mida öelda lõpetuseks? Ühised väärtused ootavad ja nõuavad meie ühist hoidmist. Kui mitte kõik, siis valdav enamus Eesti Vabariigi kodanikke on meiega kindlasti päri. Ainult et nende hoidmisega, nende realiseerimisega riigi ja omaenda elus ei ole eestlased soovitud määral edukad olnud. Et kõlama jääks siiski midagi kenamat, lisan: meil on ohtralt arenguruumi.

25.09.08./06.10.08.

* Enn Soosaar